

## II

### RÆÐA SVANHILDAR ÓSKARSDÓTTUR

#### I

ÚLFHAMS SAGA er í ýmsu nýstárlegt verk og öðrum þræði ávöxtur þeirrar frjóu umræðu sem farið hefur fram á undanförmum árum og áratugum innan textafræði, þjóðfræði og bókmenntafræði um eðli og eigindir textans, um þátt munnlegrar geymdar og endursköpunar í þróun hans, um þátt skrifara handrita, lesenda og tilheyrenda í varðveislu og túlkun. Miklar breytingar hafa orðið á hugmyndum manna um textann. Það hefur afleiðingar fyrir þær aðferðir sem beitt er við að búa forna texta til prentunar og jafnframt má halda því fram að það hafi áhrif á það hvaða textar eru gefnir út. Að minnsta kosti hafa ýmsar bókmenntagreinir, sem lengi nutu lítillar hylli hjá fræðimönnum, nú reynst hafa aðdráttarafl fyrir þá sem vilja hugsa um þessi mál á nýjan hátt. Það rit sem hér er til umræðu er að þessu leyti barn okkar tíma — það kynnir okkur rímur sem lengi þóttu lítillar athygli verðar, og e.t.v. síst ef sagan sem að baki þeim býr reynist ekki vera tiltæk í einhverju sem kalla mætti upphafleg mynd. En til viðbótar við þessar miðaldarímur (sem áður höfðu komið á prent) hefur doktorsefni rannsakað og gefið út þær varðveittu lausamálsgerðir sem samdar voru upp úr rímunum á síðari öldum og athugað allt þetta efni með hliðsjón af hugmyndum þjóðfræða og bókmenntafræða um sagnaskemmtun og félagslegt hlutverk bókmennta, um ólíkar túlkunarleiðir og samspil sköpunar, viðtöku og túlkunar.

Það er kostur við þetta verkefni að það er hæfilega umfangsmikið og afmörkun doktorsefnis er skýr. Rímurnar eru ekki langar, sex rímur, 40–59 erindi hver. Þær eru varðveittar heilar í tveimur handritum og brot úr þeim í öðrum tveimur. Prósagerðirnar eru taldar þrjár, og þar koma alls fimm handrit við sögu. Á hinn bóginn er verkefnið fjölfaglegt og krefst yfirgripsmikillar þekkingar og færni á nokkrum sviðum. Þegar svo margvíslegur lærdómur er sam- an dreginn getur reynst erfitt að gæta jafnvægis milli efnispáttá; gera öllu því skil sem nauðsynlegt er til þess að birta viðfangsefnið frá ólíkum hliðum en drekkja þó ekki lesanda í smáatriðum. Ég tel að Aðalheiði Guðmundsdóttur hafi í meginatriðum tekist þetta. Hún dregur upp mynd af lífi söguefnisins um Úlfham sem yfirleitt er sannfærandi og hún rökstyður mál sitt með nákvæmum vitnisburði sem er skipulega fram settur. Þó er óhjákvæmilegt að við gagn-

rýnan lestur rits sem þessa geti menn greint á við höfundinn og fundist sem í einhverju sé ofgert, í öðru van og að sitthvað sé missagt eða orki tvímælis. Fyrri andmælandi hefur einkum gert bókmenntafræðilega og bókmenntasögulega þætti bókarinnar að umtalsefni. Það fellur í minn hlut að ræða um fyrsta hluta verksins, þ.e. könnun doktorsefnis á handritum og venslum þeirra, sem og um sjálfa útgáfu textanna.

Áður en ég sný mér að því koma þó nokkur orð um frágang verksins í heild. Fyrst er þar að nefna hnökra sem lítilfjörlegir mega kallast þótt venja sé að tífunda þá við próf sem þetta. Nokkrar prentvillur eru í bókinni — flestar saklausar í þeim skilningi að þær valda ekki misskilningi, og fjölyrði ég ekki um þær heldur afhendi doktorsefni lista þar um. Þá eru dæmi um smáslys eins og á bls. 184 þar sem gríska orðið *lykanthropos* er sagt latneskt og í neðanmálsgrein 311 þar sem varúlfatrú Norðmanna er sögð lifa vel fram á 20. öld og það byggt á tilvitnun sem sýnir að höfundurinn sem í hlut á, á þar við 19. öld.

Formlegur frágangur tilvísana, bæði millivísana og neðanmálsgreina, sem og heimildaskrár og annarra skráa í bókarlok er góður. Eilítið sérkennilegur er sá háttur Aðalheiðar að tiltaka fæðingarár (og dánarár þar sem það á við) þeirra fræðimanna sem hún vitnar til. Reglan virðist vera sú að birta ártalið þar sem fræðimanns er fyrst getið í meginmáli, þrátt fyrir að stundum hafi verið vísað nokkuð ítarlega til þeirra áður í neðanmálsgreinum. Nú er það svo að lesandinn hefur ekki sérlega mikið gagn af þessum upplýsingum en hins vegar er þægilegt að sjá að bragði hvenær það rit birtist sem vísað er til. Þær upplýsingar verður lesandinn hins vegar að sækja í heimildaskrána, því slík ártöl rita er hvorki að finna í meginmáli né neðanmáls. Seint verður þetta þó talið úrslitaatriði um notagildi bókarinnar. Meiru skiptir að á tilvísunum eru stundum þeir annmarkar að Aðalheiður vitnar í eftirheimildir eða handbækur þar sem gera verður þær kröfur að vísað sé til frumheimilda. Einfalt dæmi um þetta er á bls. xlviii þegar hún vitnar til handritaskrár Kálunds um athugagreinir Árna Magnússonar um handrit hans, en venja er að vísa þar til útgáfu frumheimildarinnar, *Arne Magnussons i AM 435 A-B, 4to indeholdte håndskriftfortegnelser*. Bagalegri dæmi er einkum að finna í fimmta kafla verksins, til dæmis í þeim undirkafla sem fjallar um varúlfsminnið. Þar er sagt, á bls. clxxxvii, að elsta fullmótaða varúlfasagan sé varðveitt innan skáldsögunnar *Satýrikon* eftir Petróníus og sú saga er síðan notuð til samanburðar við Strengleikasöguna af Bisclaret í nmgr. 288 tveimur blaðsíðum síðar. Enga beina tilvísun til *Satýrikon* er þó að finna í bók Aðalheiðar (og er verkið þó vel aðgengilegt í nýlegri íslenskri þýðingu) og Petróníus er heldur ekki nefndur í heimildaskrá. Eingöngu er vitnað til verksins gegnum eftirheimildir.

Þá má nefna meðferð óprentaðra heimilda. Aðalheiður vitnar í þrígang í óprentaða fyrirlestra. Ekkert er við það að athuga að nota slíkar heimildir þegar fram kemur í tilvísuninni hvað var sagt í fyrirlestrinum. Því er hins vegar ekki að heilsa í nmgr. 273 þegar Aðalheiður vísar lesanda á frekari fróðleik um varúlfsminnið í óprentuðum fyrirlestri eftir sjálfa sig. Skipti efni fyrirlestrarins sköpum fyrir röksemdafærslu á þessum stað hefði doktorsefni átt að reifa það stuttlega, ellegar sleppa vísuninni.

Beinar tilvitnanir eru teknar upp af nákvæmni og sama er að segja um allan þann vitnisburð sem dreginn er fram með samanburði handrita. Hann er vandlega flokkaður og öll dæmi virðast tekin upp af mikill natni. Framsetning efnisins er því að þessu leyti skýr og skipulögð. Ekki er alveg sömu sögu að segja um málfar og stíl sem víða er ábótavant. Segja má að það komi ekki að sök í fræðiriti nema auðvitað þegar svo er komið að ekki er lengur ljóst hvað höfundur er að fara. Um þetta eru því miður nokkur dæmi og sum mun ég tíunda síðar í máli mínu. Í bili nefni ég einungis skammstöfunarárættu sem verður hvítleið þegar orðasambönd eins og *til dæmis*, *þar á meðal*, *með tilliti til*, *svo sem*, *ef til vill*, *um það bil* og *að minnsta kosti* eru nánast aldrei skrifuð fullum stöfum.

## II

En þá að veigameiri málefnum, útgáfu textanna og umfjöllun um handritin og tengsl þeirra. Of langt mál yrði að ræða ítarlega um öll þau handrit sem Aðalheiður fjallar um og hef ég kosið að draga þrjú þeirra fram. Hið fyrsta er Staðarhólsbók, það handrit sem Aðalheiður leggur til grundvallar útgáfu sinni á Vargstökum.

Texti Vargstakna í Staðarhólsbók var gefinn út af Finni Jónssyni í *Rímna-safni II* (Finnur Jónsson 1913–22:133–169) en uppskrift Aðalheiðar er nákvæmari og frágangur textans yfirleitt til fyrirmyndar. Á bls. xxxv telur Aðalheiður upp nokkur dæmi þar sem þau Finn greinir á og fellst ég á það með henni að lestur hennar sé þar yfirleitt betri. Þó er ekki gott að sjá að lestur hennar á 4. línu í V.19 sé framför frá Finni. Aðalheiður les annað orð línunnar „hirda“ en Finnur „hrída“ og hefur sá lestur t.d. stuðning af sams konar les-hætti í IV.37.3. Ég nefni einnig 3. línu 20. erindis 1. rímu: „kemur af skogi kongurinn h(r)jeinn“. Þar stendur í handriti „heĩ“. Það les Finnur „heim“, og miðar þá við að skrifari hafi gert villu sem er mjög skiljanleg þegar samhengið er haft í huga. Villuna leiðréttir Finnur síðan í „hveinn“. Aðalheiður fer flóknari leið, og að líkindum óþarflega flókna. Hún gerir ráð fyrir að *r* hafi fallið

niður fyrir misgáning og að nefhljóðsbandið standi fyrir *nn*. Í umfjöllun sinni á bls. xxxv gleymir hún að vísu að skáletra *n*-in til þess að gefa upplausnina til kynna. (Og þar sem rímnatextinn sjálfur er prentaður síðar í bókinni er einungis annað *n*-ið skáletrað og þar með gefið til kynna að skrifari hafi skrifað eitt *n* með lengdarkerki. Tvö önnur dæmi um slíkar misfellur í upplausn banda hef ég fundið en það eru smávægilegar yfirsjónir í annars mjög áreiðanlegri uppskrift.)

Meiri ástæða er ef til vill til að finna að þeirri ákvörðun Aðalheiðar að leysa titulinn sem líkist tölunni 2 ofan línu alls staðar upp með stoðhljóðinu *u*, þannig að upplausnin verður *-ur*. Þetta gerir hún einnig í síðustu orðum stýfðra vísuorða með þeim afleiðingum að braglínurnar verða óstýfðar, þ.e. síðasta orðið, sem við upplausn bandsins hefur fengið stoðhljóð, er orðið tvíkvætt og bragurinn raskast. Dæmin um þetta eru flest í 2. og 5. rímu. Aðalheiður vísar til ritgerðar eftir Stefán Karlsson (1964) og segir (í 11. nmgr.):

Stefán Karlsson er þeirrar skoðunar að stoðhljóðið hafi í raun ekki verið atkvæðisbært og því sé rétt að telja þannig samsetta bragliði stýfða. Með þessu gerir hann ráð fyrir að tónkvæði („musikalsk akcent“) hafi enn verið í málinu og hafi haft áhrif á framburð orða.

Þetta er ekki nægilega skýrt hjá doktorsefni því að hér er eiginlega um tvennt að ræða. Annars vegar höfum við hér vísbendingu um reglu (skáldaleyfi) sem heimilar skáldunum að nota orð sem ættu að hafa stoðhljóð sem endaorð í stýfðum vísuorðum. Hins vegar er svo það, að til þess að skáld gætu fylgt þessari reglu urðu þau að vita í hvaða orðum *u*-ið var upprunalegt og í hvaða orðum það var stoðhljóð enda þótt í máli þeirra væri stoðhljóðið komið inn. Tónkvæðistilgátan skýrir þetta síðarnefnda.

En í framhaldi af þessu má spyrja? Ef skáldin litu á þessi stoðhljóðsorð sem væru þau einkvæð, þ.e. notuðu þau til þess að fylla stýfðan braglið — hvaða ástæða er þá til að prenta stoðhljóðið þegar leyst er upp úr böndunum? Doktorsefni virðist gefa þá ástæðu eina að með því sé gætt samræmis því stoðhljóð annars staðar en í stýfðu liðunum hafa atkvæðisgildi og eru því leyst upp með *-ur*. En með þessari samræmingu raskast bragurinn, ef við gerum ráð fyrir því að rímnaskáldin og áheyrendur þeirra hafi tekið stýfða liðinn hátféllega og ekki borið stoðhljóðið fram þar. Það mælir með því að svo hafi verið að á einum stað í Vargstökkum í Staðarhólsbók er ending stýfðs liðar af þessu tagi skrifuð út. Það er í 25. erindi 2. rímu þar sem 3. lína hljóðar svo: „*herin kemur þar harlla prudur*“, síðasta orðið skrifað án stoðhljóðsins. Ekkert dæmi

er um að skrifari skrifi sambærileg orð út með stoðhljóði — þau eru alls staðar bundin. Hér má því spyrja: Gengur ekki sú túlkun sem felst í upplausninni lengra en efni standa til? Er hér bragnum fórnað á altari samræmis í frágangi?

Lítum næst á umfjöllun um handritið, á bls. xxxi–xlvi. Þar byggir doktors-efni á skrifum annarra fræðimanna sem eðlilegt er, því allnokkrir hafa um Staðarhólsbók fjallað. Ljósprentun handritsins var gefin út árið 1938 en í inn-gangi Williams Craigie að þeirri útgáfu er einkum fjallað um rímur sem kveð-skapargrein en handritinu sjálfu einungis lýst stuttlega (Craigie 1938:5–7). Ítarlegri umfjöllun um handritið er að finna í grein eftir Jón Helgason, sem birtist í *Skírni* árið 1932, og um feðga þá sem ætlað er að skrifað hafi handritið hafa auk þess fjallað Stefán Karlsson (1970:139–140) og Ólafur Halldórsson (1966:25–27). Þrátt fyrir að úr ýmsu sé að moða finnst mér doktorsefni skammta lesendum sínum fróðleikinn fullnaamt. Þannig á t.d. flest af því sem Aðalheiður tilfærir í nmgr. 36, um blaðsíðumerkingar og efnisyfirlit, betur heima í meginmáli. Í staðinn hefði mátt telja í neðanmálsgrein allar þær rímur sem varðveittar eru í handritinu en um slíkar upplýsingar vísar Aðalheiður til ljósprentuðu útgáfunnar. Þær hljóta þó að vera áhugaverðar fyrir lesendur *Úlfhams sögu*, ekki síst í ljósi þess að Aðalheiður beinir í verki sínu mjög sjónum að viðtökum rímna og prósa. Það er fróðlegt í því sambandi að athuga hvaða rímur skrifarar Staðarhólsbókar festu á bók og í hvaða röð. Í lýsingum sínum á aðalhandritum A- og B-gerðar *Úlfhams sögu* getur Aðalheiður um annað efni í handritunum. A-gerðin er þar í flokki með efniságripum af Orm-ars rímum, Rímum Gríms og Hjálmars og Rímum af Sigurði Fornasyni en tvennar þær fyrrnefndu eru í Staðarhólsbók. Af tólf sögum sem er að finna í handriti B-gerðar geymir Staðarhólsbók rímnagerðir fjögurra, þ.e. Sigurðar rímur þögla, Dámusta rímur og Rímur frá Sálus og Níkanór auk Vargstakna. Það hefði því bæði verið til samræmis og áhugavert fyrir lesendur að fá yfirlit um efni Staðarhólsbókar í kafla 2.1.

Upplýsingar um skrifara handritsins og ritunartíma hefur doktorsefni frá þeim Kristian Kálund, Jóni Helgasyni og Ólafi Halldórssyni en rannsóknir þeirra leiddu í ljós að bókin hefði verið skrifuð af Ara Jónssyni, sonarsyni Sol-veigar Björnsdóttur Þorleifssonar, og sonum hans tveimur Jóni og Tómasi. Aðalheiður fer fljótt yfir þá sögu og rekur t.a.m. ekki nákvæmlega þau rök sem þeir Jón og Ólafur hafa fyrir því að tímasetja ritun bókarinnar til miðrar 16. aldar eða laust fyrir það. Þó nefnir hún það einkenni handritsins sem Jón Helgason benti á að bæri vott um að bókin væri skrifuð í kaþólsku. Hún segir:

Ritarar *S* hafa verið kaþólskir, ef marka má bænaáköll á spássíum, dýrlinganöfn og ekki síst þá venju að binda nafn Jesú efst á hverja síðu ... Þetta gæti styrkt aldursgreiningu handritsins ..., þ.e. að það sé skrif-  
að um siðaskipti, því að ekki mun hafa tíðkast að rita nafn Jesú á spássíur handrita fyrir þann tíma (um 1550), þótt nöfn dýrlinga komi víða fyrir með sama hætti. (xxxiii)

Í grein Jóns kemur ekkert fram um það að menn hafi fyrst tekið að rita nafn Jesú á spássíur um siðaskipti og engin frekari heimild er tilgreind — æskilegt hefði verið að Aðalheiður gerði betri grein fyrir því hvaðan hún hefur þetta.

### III

Næst skal vikið að handriti því sem geymir B-gerð Úlfhams sögu, Kall 613 4to. Umfjöllun sína um það byggir doktorsefni að verulegu leyti á eigin athugunum og færir sannfærandi rök fyrir því að handritið hafi Jón Ólafsson úr Grunnavík skrifað sem kennslukver fyrir frænku sína Ragnheiði Einarsdóttur, sem síðar varð húsfreyja að Reynistað og móðir þeirra Reynistaðarbræðra.

Umræðu um handritið tengir Aðalheiður athugun á þeim breytingum sem söguefni Úlfhams sögu tekur í meðförum Jóns. Hún sýnir í kafla 4.2. t.d. fram á hvernig Jón heldur fram vaskleik karlmanna í sögunni og gerir heldur meira úr afrekum þeirra en gert er í rímunum, jafnframt því sem hann dregur úr hreysti og glæsileik kvenpersónanna. Einnig leitast Jón við að fella söguna að stöðluðu formi stjúpúsagna og gerir því Hildi drottningu að stjúpu Úlfhams en í rímunum er hún móðir hans. Aðalheiður telur að breytingar Jóns megi skýra út frá uppeldissjónarmiðum; að hann hafi búið sögunni það form sem hann áleit að hefði ungri heimasætu og með breytingum sínum ýtt undir þá túlkun á söguefninu sem féll að hans hugmyndum um hlutverk karla og kvenna, hugmyndum sem ætla má að hann telji æskilegt að Ragnheiður til-einki sér. Þessi umræða um umsköpun Jóns á Úlfhams sögu er vel rökstudd og áhugaverð.

Doktorsefni hefur einnig skoðað athugasemdir og útleggingar Jóns við aðra sögu í handritinu, söguna um Laurins dvergakóng, og bendir á að athugun á öðru efni handritsins geti rennt frekari stoðum undir þá kenningu að hlutverk bókarinnar hafi stýrt því hvaða sögur völdust í hana og hvernig búningur þeim var búinn. Aðalheiður segir:

Með nákvæmri rannsókn á handritinu sem heild mætti varpa fram þeirri spurningu hvort Úlfhams saga í Kall 613 4to sé hugsanlega hluti af stærra verki, þ.e. sagnasafni, þar sem textar hafa verið lagaðir að hlutverki bókarinnar. (Ixiii)

Hér er reyndar klaufalega að orði komist því að með rannsókn á handritinu mætti fremur svara slíkri spurningu en spyrja hennar. En spurningin er mjög áhugaverð út frá viðtökusjónarmiðum og ekki laust við að manni finnist að doktorsefni hefði átt að gera veigameiri tilraun til þess að svara henni í þessu verki. Hún kaus að takmarka rannsókn sína að þessu leyti en leggja meiri áherslu á aðrar hliðar handritakönnunarinnar. Ég held að nánari athugun á innra samhengi handritanna hefði að sumu leyti orðið gjöfulli nálgun en um aðferðafræði handritakönnunarinnar mun ég segja fleira hér á eftir.

#### IV

Þriðja handritið sem ég tek til umræðu hér er það handrit sem doktorsefni leggur til grundvallar útgáfu A-gerðar Úlfhams sögu, AM 601 a 4to, frá um 1700 sem Aðalheiður nefnir A<sup>1</sup>. Hún hefur þann háttinn á í verkinu að takmarka stafsetningar-, mál- og skriftarlýsingar við aðalhandrit hvers texta og enn fremur lýsir hún einungis skrift og máleinkennum texta Vargstakna eða Úlfhams sögu í þessum handritum. Þetta er skynsamleg ráðstöfun og kemur í veg fyrir að þessi hluti bókarinnar þenjist um of út. Lýsingar á aðalhandritum skiptast í stuttan inngang, málýsingu, kafla um styttingar og bönd og annan um skrift og frágang.

Á lýsingu AM 601 a 4to eru nokkrir hnókrar sem flestir eru smávægilegir en þó dæmigerðir fyrir þá galla í framsetningu sem ég nefndi fyrir, þ.e.a.s. hér gætir ruglandi og orðalag er stundum óskýrt eða villandi. Þannig segir á bls. li: „Broddur eða depill yfir /y/ kemur aldrei fyrir, enda er táknið sjaldgæft.“ Hvaða tákni er hér átt við? brodd, depil, y með broddi og/eða y með depli? Í framhaldinu segir: „Þess í stað er ýmist notað *i* eða *j*. ... Hér er afkringingin því greinilega löngu um garð gengin.“ Þetta hljómar eins og öll kringd hljóð í íslensku hafi afkringst, að ein allsherjar afkringing hafi gengið yfir. Svo er þó vitaskuld ekki; hér er um afkringingu /y/ að ræða og það ber að taka fram.

Í lok málýsingarinnar er póstur um einstök máleinkenni. Hann er stuttur og vekur þá spurningu hvort Aðalheiður miði málýsingu sína helsti mikið við þær hefðir sem mótast hafa í útgáfu miðaldatekta. Hún nefnir annars vegar rit-

un stoðhljóðs og hins vegar þá staðreynd að samtengingin *og* er ávallt rituð með *g-i* og aldrei skammstöfuð. Spyrja má hvort ekki séu önnur einkenni á máli eða orðaforða, e.t.v. dæmigerð fyrir yngri handrit, sem vert væri að nefna. Hvað með þann hátt skrifara að rita *hönum* fyrir *honum*, eða samtengingarsambandið *inn til* sem notað er í merkingunni *þar til*? Er ekki æskilegt að handritið sjálft gefi tóninn um hverju skuli lýsa?

Þar sem fjallað er um skrift AM 601 a 4to kemur enn fyrir ruglandi í framsetningu. Þar segir:

Handritið er skrifað með nýgotneskri léttiskrift, eldri gerð, en þó er skrifað hálfsett. Þessi skrift ruddi sér til rúms á Norðurlöndum á 16. öld. Skriftn er engu að síður nauðalík fljótaskrift sem barst til Íslands á fyrri hluta 17. aldar og var orðin ráðandi um 1700. (lii–liii)

Hér stendur lesandi á gati. Hvort er handritið með nýgotneskri léttiskrift, eldri gerð, eða fljótaskrift og ef þessar tvær skriftartegundir eru nauðalíkar hvernig er þá hægt að greina þær í sundur? Ekki auðveldast málið þegar borið er saman við lýsingu Aðalheiðar á skrift Kall 613 4to því hún er sögð hefðbundin, nýgotnesk „léttiskrift, þ.e.a.s. fljótaskrift“ (lix).

## V

Í 2. kafla bókarinnar — handritakaflanum — er umfjöllun um handrit raðað þannig niður að fyrst er fjallað um handrit rímnanna, fyrst aðalhandrit, svo önnur, og síðan um aðalhandrit A-gerðar, B-gerðar og C-gerðar. Aftast kemur svo umfjöllun um lesbrigðahandrit A-gerðar, Lbs 1940 4to, sem Aðalheiður nefnir A<sup>2</sup>. Eðlilegra hefði verið að A-handritin fylgdust að þannig að á eftir umfjöllun um A<sup>1</sup>, kæmi umfjöllun um A<sup>2</sup> og einnig að mínum dómi um A<sup>3</sup>. Engin sjálfstæð umfjöllun er hins vegar um hið síðastalda í verkinu. Það handrit, Lbs 3128 4to, er skrifað 1884 af Jónasi Jónassyni dyraverði Alþingis eins og fram kemur á bls. xxv–xxvi. Þetta handrit er að mestu samhljóða A<sup>1</sup> að sögn Aðalheiðar en þó hefur Jónas breytt textanum „samkvæmt eigin smekk með hliðsjón af rímnatexta Staðarhólsbókar“ (xxvi). Texti Jónasar fær ekki rúm í útgáfu Aðalheiðar á Úlfhams sögu — hún skilur semsé eitt handrit eða eina úrvinnslu söguefnisins eftir í þessari útgáfu sem samkvæmt formála tekur til allra varðveittra gerða sögunnar. Rökstuðningur hennar fyrir því er á þessa leið:

Orðalagsbreytingar þriðja og fjórða kafla auk erindainnskota koma tæpast til greina sem lesbrigði neðanmáls vegna umfangs. Þótt uppskriftn geti vitaskuld haft gildi sem sjálfstæður texti, varpar hún engu ljósi á varðveislu eldri texta. Breytingarnar eru ófrumlegar og umfang þeirra minna en svo að hægt sé að tala um nýja gerð. Útgáfa textans þjónar ekki eiginlegum tilgangi, því að með eftirfarandi útgáfu á sögu-gerðum Úlfhams sögu verður athyglinni einkum og sér í lagi beint að skyldleika milli rímna og sagnauppskrifta eftir þeim. (xxvi)

Í fyrsta lagi er athyglisverð sú yfirlýsing að í útgáfu á Úlfhams sögu verði athyglinni beint að skyldleika milli rímna og sagnauppskrifta. Uppsetning textanna í útgáfunni gengur þvert á þetta því þar eru rímurnar prentaðar sér en prósatextarnir saman á síðu á þremur „hæðum“. Þessi uppsetning gefur lesanda bókarinnar ósjálfrátt til kynna að nánara samband sé milli prósagerðanna innbyrðis en milli rímnanna annars vegar og hvernar einstakrar lausamálsgerðar hins vegar. Útlit útgáfunnar þjónar að þessu leyti ekki vel markmiði útgefandans.

Þá er einnig áhugavert að bera rökstuðning Aðalheiðar fyrir því að gera gerð Jónasar ekki skil saman við þau orð hennar í formála verksins að

[v]arðveislufurlið, þ.e.a.s. hin sífellda endursköpun, [krefjst] þess að Úlfhams sögu beri að nálgast sem lifandi sagnaefni fremur en ákveðinn texta“ (v),

og þá hugmyndafræði sem liggur til grundvallar rannsókn hennar að líta beri á hverja birtingarmynd söguefnisins um Úlfham í ljósi umhverfis og viðtakenda. Um uppskrift Jónasar segir hún að breytingarnar séu ófrumlegar en rökstyður það ekki frekar. Hún hafnar uppskriftinni vegna þess að hún telur hana ekki sérstaka gerð en útskýrir ekki hversu breyttur textinn þurfi að vera til að teljast sérstök gerð. Uppskrift Jónasar er sú eina af prósagerðunum sem bætir erindum úr rímunum inn í textann — er það ekki fréttæmt í þessu samhengi? Síðast en ekki síst er texta Jónasar úthýst fyrir það að hann varpi engu ljósi á varðveislu eldri texta. En eftir því sem ráða má af formála bókarinnar eru yngri textar ekki prentaðir hér í þeim tilgangi að varpa ljósi á varðveislu eldri texta heldur sem vitnisburður endursköpunar söguefnisins. Hvers vegna er endursköpun Jónasar dyravarðar, þar sem hann blandar saman prósa og rímum, ómerkilegri en aðrar eldri útfærslur söguefnisins?

Ég held að hér komi fram togstreita milli viðhorfa sem kenna má við hefð-

bundna textafræði annars vegar og það sem nefnt hefur verið nýja filólógían hins vegar. Aðalheiður víkur stuttlega að þessum ólíku stefnum innan textafræðinnar í formála sínum en án þess að vísa til neinnar af þeim fjölmörgu greinum sem skrifaðar hafa verið á undanförnunum árum um þessi efni. Til dæmis má nefna að eitt hefti tímaritsins *Speculum* var helgað umræðu um nýju textafræðina (og þar mun raunar hugtakið „New Philology“ hafa komið einna fyrst fram, sjá Nichols 1990). Premur árum síðar birtust í *Scandinavian Studies* tvær greinar um sama efni en miðaðar við norræn fræði (Jorgensen 1993 og Wolf 1993), og norræn fræði og nýja filólógían eru líka til umræðu í nýlegu ráðstefnuriti frá háskólanum í Gautaborg (sjá Kristinn Jóhannesson o.fl. 2000). Ekkert þessara rita er að finna í heimildaskrá *Úlfhams sögu* sem ef til vill kæmi ekki að sök nema fyrir það að Aðalheiður segir í formála sínum að viðfangsefni hennar kalli á „sameiningu hinnar hefðbundnu „norrænu textafræði“ og þeirrar nýju“ (vii). Útgáfa hennar er m.ö.o. tilraun til þess að nýta sér í senn gömul og ný viðhorf og aðferðir. Það er því ekki óeðlilegt að búast við að hún setti aðferð sína með skýrari hætti í samhengi við nýjustu umræðu innan fræðasviðsins.

Sú útgáfuaðferð sem Aðalheiður kennir við norræna textafræði er fólgin í því að gefa texta verks út eftir einu handriti, sem útgefandi telur, eftir nákvæma könnun allra handrita, geyma bestan texta. Leshætti sem taldir eru hafa brenglast í þessu aðalhandriti má hins vegar leiðrétta með því að taka upp (upprunalegri) leshætti úr handritum skyldum aðaltexta. Þessi aðferð hefur sætt ýmis konar gagnrýni, m.a. nú í seinni tíð fyrir það að líta svo á að til sé óbreytanlegur eða „fixed“ texti og gera of lítið úr þýðingu þeirra látlausu breytinga textans sem handritageymdin vitnar um. Þeir sem fara fram undir merkjum nýju textafræðinnar vilja beina sjónum að einstökum handritum, oft og tíðum með áherslu á það umhverfi sem skóp þau. Aðalheiður fylgir þeim að málum að því leyti að hún vill með útgáfu sinni sýna ólíka texta sama söguefnis. Hins vegar virðist hún fylgja hugmyndafræði gömlu textafræðinnar þegar hún lokar Jónas dyravörð úti.

Hefðbundna textafræðin leiðir hana líka út í all flókna stemmagerð þar sem hún reynir að sýna fram á hvernig öll varðveitt handrit Vargstakna og Úlfhams sögu tengjast, sumpart gegnum glataða milliliði. Sumt af því erfiði, sem teygir sig yfir tæpar 40 síður í bókinni, skilar litlu; einkum hef ég efasesmdir um tilraunir doktorsefnis til þess að hneppa A-gerð Úlfhams sögu saman við hinar prósagerðirnar með því að gera ráð fyrir að allar gerðirnar byggji á nú glataðri frumgerð C-textans. Hafa ber í huga að hvað prósagerðunum viðvíkur er beinlínis um ólíka texta að ræða en ekki nokkur handrit texta sem segja

má að sé í stórum dráttum hinn sami. Svo er hins vegar um rímurnar. Í glímu við þær beitir Aðalheiður hefðbundinni textafræði með góðum árangri til þess að sýna fram á vensl handritanna og sýnir þar að hún hefur góð tök á þessari aðferðafræði. Hefbundin textafræði kemur henni líka að notum ásamt með ytri upplýsingum um skrifara og umhverfi þeirra, þegar hún fjallar um vensl B- og C-gerða Úlfhams sögu. Hún víkkar þær aðferðir textafræðinnar, sem beinast að því að finna sameiginleg lesbrigði eða villur, út, í leit að því sem hún nefnir textatengsl. Orðið textatengsl er óheppilegt í þessu samhengi vegna þess að það hefur nú um allnokkurt skeið verið haft um það hugtak í bókmenntafræði sem á ensku og frönsku heitir *intertextuality* eða *intertextualité* (sjá t.d. Ástráður Eysteinnsson 1993). Aðalheiður virðist ekki eiga við það hugtak eins og það er notað innan bókmenntafræði, heldur hefur hún orðið textatengsl um skyldleikavensl mismunandi gerða af rímum og sögum um Úlfham, þ.e. um vensl sem ekki verða rakin til þess að eitt handrit sé t.d. skrifað eftir hinu. Það hefði verið þörf á því að hún skilgreindi hugtakið, eins og hún notar það, betur; að hún afmarkaði það með tilliti til notkunar hugtaksins í bókmenntafræði og gerði betri grein fyrir því hvernig textatengslahugtak hennar víkur frá rit-tengslahugtakinu en um þetta fjallar hún á bls. lxix.

Textatengslafræðilegu aðferðirnar, sem Aðalheiður nefnir svo, felast öðrum þræði í samanburði leshátta. Eins og hún bendir réttilega á vega leshættirnar misþungt þegar meta á skyldleika og að þegar um er að ræða samanburð á mismunandi gerðum verða tengsl ekki rakin svo óyggjandi sé út frá sameiginlegum villum og lesbrigðum. Aðalheiður tekur því það ráð að gera tæmandi lesháttaskrár yfir allar hugsanlegar paranir gerðanna til þess að sjá með skýrum hætti hvað er líkt og hvað ólíkt með þeim. Þessi samanburður virðist mér allur unninn af mikilli nákvæmni og þolinmæði og má segja að með þessu liggi fyrir nákvæmt kort af varðveislu Úlfhamsefnis í þeim handritum sem lögð eru undir. Á þessu korti byggir Aðalheiður svo ályktanir sínar um skyldleika gerðanna. Og af því ég hafði uppi efasemdir um árangurinn að því er lýtur að A-gerðinni ber mér að færa rök fyrir máli mínu.

## VI

A-gerðin er, eins og víða er tekið fram í bók Aðalheiðar, eins konar ágrip af rímunum. Titill sögunnar í aðalhandriti hennar, Efnid úr Úlfhams rímum, endurspeglar þetta. Titillinn bendir ennfremur til þess að rímurnar hafi legið þessari sögugerð til grundvallar. Samanburður textans við rímurnar staðfestir

þetta og sýnir ennfremur að A-gerðin er skyldari þeim texta rímnanna sem varðveittur er í AM Acc 22 en texta Staðarhólsbókar.

Þegar A-gerð er síðan borin saman við B- og C-gerðir koma nokkur samkenni í ljós sem verða Aðalheiði tilefni til að gera ráð fyrir að sá eða sú sem samdi efniságripíð úr rímunum hafi einnig haft prósagerð fyrir sér. Þessi samkenni eru af þrennum toga ef ég hef skilið röksemdafærsluna rétt:

1) Orðalagslíkindi. Nokkuð er um orðalagslíkindi með A- og B-gerð annars vegar og A- og C-gerð hins vegar. Þegar kemur að því að draga ályktanir af þeim slær Aðalheiður varnagla og byrjar á að vitna í Matthew Driscoll sem bent hefur á hversu algengt er að þeir eða þær sem snúi rímum í prósa noti formúlukennt orðfæri sem þarf þó alls ekki að eiga upptök sín í rímnatextanum (Driscoll 1997:219). Síðan segir Aðalheiður:

Vafalaust mætti rekja sumt, ef ekki flest, af orðalagslíkingum A- og B-gerðar til formúlukennds orðfæris og þar með efast um sönnunargildi þeirra fyrir textatengslum. En varla er það einber tilviljun sem ræður því að berserkir rímnanna eru nefndir víkingar í prósagerðunum tveimur og að bjarkirnar eru orðnar að eikum ... (xciv)

Auðvitað fæst seint óbyggjandi svar við þessu en þessi dæmi (sem eru þau bestu sem bjóðast) eru ekki sterk rök fyrir sameiginlegri heimild í viðbót við rímurnar. Ef lýsa á illskeyttum bardagamönnum á skipi í einu orði hlýtur *vík-ingur* að vera augljós kostur og A-gerðin notar raunar orðin *berserkir* og *vík-ingar* jöfnum höndum. Sömuleiðis er orðið *eik* tíðum notað sem samheiti yfir tré eins og Aðalheiður bendir raunar á (bls. cxiii) og sýnir þar sem víðar að hún er vandaður fræðimaður og dregur ekki undan það sem fellur síður að röksemdafærslu hennar.

2) Í öðru lagi nefnir Aðalheiður að í A- og B-gerð séu kaflaskil V. og VI. rímu færð eilítið aftur. Þar er komið sögunni að þeir félagar Atram og Úlfhamur hafa fundið tvær sofandi meyjar í jarðhýsi og liggja hjá þeim trönuhamir þeirra. Í rímunum vakna meyjarnar í lok 5. rímu en höfundar A- og B-gerðar láta báðir 6. kafla hefjast á þessu atriði. Hver ríma hefst á mansöng og því gilda dálítið önnur frásagnarlögmál þar eða í lausamálsfrásögn. Rímurnar eru að þessu leyti eins og bandarískar sápuóperur þar sem hver þáttur er látinn enda á eins konar spennupunkti (í þessu tilfelli þegar draumadísirnar opna augun). Næsti þáttur hefst svo á upprifjun sem e.t.v. má segja að sé ígildi mansöngs áður en tekið er til þar sem frá var horfið. Í lausamálstextum, byggðum á rímum, er tilhneigingin hins vegar sú að kaflaskil falli saman við þáttaskil í sögunni.

Þegar búið er að klippa mansöngsefnið burtu virðist næsta eðlilegt að hafa kaflaskil á undan því að meyjarnar vakna: nýr kafli hefst í sögunni við að þær fá málið og segja sögu sína. Þetta atriði — að skil milli kafla færir til þegar rímum er breytt í prósa — er eitt af einkennum slíkrar formbreytingar (úr rímum í prósa).<sup>1</sup> Hér þarf því ekki að vera um bein tengsl prósagerðanna að ræða.

3) Þriðja röksemdin fyrir sameiginlegu forriti allra prósagerðanna er frávik í lok sögunnar í bæði A- og C-gerð þar sem sagt er frá því að *brotnar* séu fernar dyr á haug hinnar afturgengnu skjaldmeyjar Varnar. Í rímum segir að fernar dyr finnist á haugnum og í B-gerð opnast dyrnar hins vegar sjálfkrafa. Enda þótt Aðalheiði finnist þetta benda til þess að A- og C-gerð styðjist þarna við sömu heimild segir hún á öðrum stað svo um vinnubrögð höfundar A-gerðar:

Misskilning við lok sögunnar má að einhverju leyti rekja til \*C-gerðar ... en m.t.t. þess að höfundur A-gerðar styðst einnig við rímurnar, mætti jafnvel álykta sem svo að skilningi hans á skáldamáli þeirra hafi verið ábótavant. Vafalaust mætti líka kenna óvandvirkni eða fljótferni um ... (cviii–cix)

Þetta er lóðið. Það eru ekki knýjandi rök til þess að álíta að höfundur A-gerðar hafi haft neitt fyrir sér annað en rímurnar þegar hann samdi efniságrip sitt. Altént eru ekki rök til þess að fullyrða eins og Aðalheiður gerir að

[þ]ótt A-gerð sé fyrst og fremst efniságrip, [sé] ljóst að höfundur hennar [hafi] viðað að sér tiltækum heimildum áður en hann hófst handa við gerð ágrípsins. (xcvi)

Hins vegar er ekki ólíklegt að rímurnar hafi hann eða hún þekkt bæði af bók og í munnlegri geymd.

## VII

Þetta er nú orðið mikið mál um atriði sem einhverjum kunna að finnast skipta litlu máli. En þau eru dregin hér fram til þess að sýna að sú aðferð sem doktorsefni notar við að rekja vensl gerðanna nýtist misvel eftir því hvers eðlis gerðirnar eru. Hún hentar A-gerðinni ekki vel og gerir meira úr líkindum

<sup>1</sup> Matthew J. Driscoll, *viva voce*.

hennar við hinar gerðirnar en efni standa til. Jafnframt útilokar hún einn texta A-gerðar (þann sem Jónas Jónsson skrifaði) frá umfjölluninni. Miðað við hefðbundna textafræði ríkir hér gott samræmi, lausir endar hafa verið hnýttir og allt virðist ganga upp í fögru stemma. Séð frá sjónarhóli nýju flólóglunnar er þessi mynd af lífi textans of einfölduð, tilbrigði hans hafa verið smættuð niður í líkindi sem talin eru byggjast á venslum handrita meðan hin nýju viðhorf mundu skýra þau með sameiginlegu viðhorfi sagnamanna til efnis og notkunar þeirra á föstum formúlum.

Þar með er ekki sagt að tilraun Aðalheiðar til að sameina ólíka strauma innan textafræði hafi mistekist. Því fer fjarri. Hún gengur í marga staði þrýðilega vel upp og gildi þessa verks liggur m.a. einmitt í þessari tilraun. Aðalheiður hefur að nokkru leyti smíðað sér eigin aðferð eða nálgun á grundvelli bæði eldri hefðar og nýrri viðhorfa. Hún fylgir þeirri aðferð kerfisbundið og með því kemur í ljós að aðferðin hentar ekki öllu efniinu sem til grundvallar liggur jafn vel, eins og ég tel mig hafa leitt rök að. Aðferðin afhjúpar semsé takmarkanir sínar þegar henni er beitt. Þetta kann að hljóma þversagnakennt, en þannig m.a. bætir *Úlfhams saga* heilmiklu við það sem við vissum áður um útgáfu og aðferðafræði tengda þeim, Hún er frjótt og frumlegt innlegg í þá umræðu sem stöðugt þarf að fara fram um það hvernig við gerum gömlum textum viðunandi skil. Til viðbótar er verkið mikilvægt framlag til rannsókna á vanræktri bókmenntagrein. Mér gefst því miður ekki tóm til þess að ræða margoft það sem umhugsunarvert er í síðari hluta verksins — ég hef hér einungis reifað atriði og álitamál sem tengjast þeirri miklu og góðu vinnu sem doktorsefni hefur lagt í að búa textana til útgáfu, vinnu sem skilar sér í ítarlegum fróðleik um handritin, skrifara þeirra og lesendur. Útgáfan, handritakönnunin, umræðan um uppruna og tengsl handritanna og hin bókmennta- og þjóðfræðilegu umræða sem fyrri andmælandi gerði skil, allt myndar þetta sterka og áhugaverða heild. Í sem stystu máli sagt: *Úlfhams saga* er góður pakki. Um leið og ég óska Aðalheiði til hamingju með verkið leyfi ég mér að láta í ljós þá von að hún eigi eftir að senda okkur fleiri slíka.

## HEIMILDIR

- Arne Magnussons i AM 435 A–B, 4to indeholdte håndskriftfortegnelser med to tillæg. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København, 1909.
- Ástráður Eysteinnsson. 1993. Mylluhjólið. Um lestur og textatengsl. *Tímarit Máls og menningar* 4:73–85.
- Craigie, William A. (útg.). 1938. *Early Icelandic rímur*. MS No. 604 4<sup>to</sup> of the Arnamagnæan Collection in the University Library of Copenhagen (CCI XI), Copenhagen.
- Driscoll, Matthew J. 1997. The Oral, the Written, and the In-between: Textual instability in the post-reformation *lygisaga*. *Medieval Insular Literature between the Oral and the Written*. II, bls 193–220. Ritstj. Hildegard L. C. Tristram. Tübingen.
- Finnur Jónsson (útg.). 1913–22. *Rímnasafn*. Samling af de ældste islandske rimer. II. (STUAGNL XXXV), København.
- Jorgensen, Peter A. 1993. Producing the Best Text Edition: Herculean and Sisyphean. *Scandinavian Studies* 65(3):329–337.
- Jón Helgason. 1932. Nokkur íslenzk handrit frá 16. öld. *Skírnir* 106:143–168.
- Kristinn Jóhannesson, Karl G. Johansson & Lars Lönnroth (ritstj.). 2000. *Den fornordiska texten i filologisk och litteraturvetenskaplig belysning*. Studier och diskussionsinlägg. (Gothenburg Old Norse Studies 2), Göteborg.
- Nichols, Stephen G. 1990. Introduction: Philology in a Manuscript Culture. *Speculum* 65(1):1–10.
- Ólafur Halldórsson. 1966. *Helgafellsbækur fornar*. (Studia Islandica 24), Reykjavík.
- Petróníus, Gajus. 1997. *Satýrikon: Grallarasögur*. Erlingur E. Halldórsson þýddi. Reykjavík.
- Stefán Karlsson. 1964. Gömul hljóðdöl í ungum rímum. *Íslenzk tunga* 5:7–29.
- Stefán Karlsson. 1970. Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda. *Opuscula* IV, bls. 120–140. (Bibliotheca Arnamagnæana. XXX), Copenhagen.
- Wolf, Kirsten. 1993. Old Norse – New Philology. *Scandinavian Studies* 65(3):338–348.

Svanhildur Óskarsdóttir  
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi  
 Árnagarði við Suðurgötu  
 101 Reykjavík  
 salta@am.hi.is